

TURGUT ÖZAL'IN MODERNLEŞME ANLAYIŞI

TURGUT ÖZAL'S CONCEPTUALIZATION OF MODERNIZATION

M. ZEKİ DUMAN*

ABSTRACT

As one of the most important figures of Turkish democracy history Özal came to power after the 1980 military coup and followed a liberal policy and radically changed Turkey's traditional foreign policy, economic regime, state perception and Kemalist modernization project and he demonstrated a sui generis personality and identity during his stay in power with his estimation of future based on great global politics- economy analysis and perception and with administrative reforms to break bureaucratic tutelage on governments in Turkey. There are two important features that distinguish Özal from other politicians. One of them is also seen as a charismatic leadership attributes, as being "determinant" and the other one is "predictability." In fact, the September despite coming to power at a time when 12th September military coup continued its devastating effects, it was very important that Özal performed the most important reform in the history of the Republic, attached Turkey to capitalism and opened the way for democracy, human rights and individual freedoms by lifting the state pressures on civil society from the very beginning which are utmost importance in terms of his leadership qualities. In this article, the permanent influence of Özal on Turkish politics as well as his understanding of change philosophy and modernization will be discussed.

Keywords: Modernization, Turkish Modernization, Economy-Politics of the 1980s, Liberalization, Turgut Özal Policies.

ÖZ

Türk demokrasi tarihinin en önemli simalarından birisi olarak 1980 darbesinden sonra iktidara gelip liberal bir politika izleyen ve Türkiye'nin geleneksel dış politikasını, ekonomik rejimini, devlet algısını ve Kemalist modernleşme projesini radikal bir değişimden geçiren Özal, iktidarda kaldığı süre içinde gerek dünyanın ekonomi-politiğini iyi analiz ederek geleceği öngörmesiyle, gerekse Türkiye'de yönetim üzerindeki bürokratik vesayeti kıracak idari reformlar yapmasıyla adeta nevi şahsına münhasır bir kimlik ve kişilik ortaya koymuştur. Özal'ı diğer siyasetçilerden ayıran iki önemli özellikten söz edilebilir. Bunlardan biri, aynı zamanda karizmatik liderliğin özelliği olarak da görülen "öngörülebilirlik" diğeri de "kararlılıktır." Nitekim 12 Eylül askeri darbesinin yıkıcı etkilerinin devam ettiği bir dönemde iktidara gelmesine karşın hem Cumhuriyet tarihinin en önemli reformlarına imza atarak yıllarca içine kapanmış olan Türkiye'yi gelişen kapitalizme eklememesi hem de sivil toplum üzerindeki devlet baskısını ortadan kaldırmak suretiyle demokrasi, insan hakları ve bireysel özgürlüklerin önünü açması, onun söz konusu liderlik niteliğini ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Bu minvalde Özal'ın Türk siyasetinde bıraktığı kalıcı etkilerin ele alındığı bu makalede, aynı zamanda onun değişim felsefesi ve modernleşme anlayışı üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Türk Modernleşmesi, 1980 Dünyasının Ekonomi-Politiği, Liberalleşme, Turgut Özal Politikaları.

Gönderim Tarihi: 05.07.2018 Kabul Tarihi: 21.10.2018

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Giriş

On yedinci yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da meydana gelen sosyal, ekonomik ve politik değişimler, sonradan adına modernlik dediğimiz yeni bir çağın kapısını aralamış ve bu çağda, tarihin hiç bir döneminde görülmemiş boyutlarda radikal değişimler, yapısal ve kurumsal yenilikler ve bilimsel, düşünsel devrimler meydana gelmiştir. Modernliğin temel parametreleri olarak karşımıza çıkan değişimler ki, -bunların başında sekülerleşme, endüstrileşme, kentleşme ve kapitalistleşme gelir- bir yandan küresel ölçekte dünyayı etkisi altına alarak toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimini yeniden üretmiş, diğer yandan bu yeniden üretim sürecinde ortaya çıkardığı yeni yaşam biçimleriyle, bizi geleneksel ve dinsel düzenlerin egemenliğinden uzaklaştırmıştır. Bu açıdan modernliği, dört yüz yıl boyunca Avrupa'da hüküm süren ve temelde feodalizme, mutlak monarşiye ve Kiliseye dayanan siyasal iktidarının son bulduğu bir dönem olarak değerlendirmek mümkün.

Weber, yaklaşık yüze elli yıl önce çok haklı bir biçimde ortaya koyduğu gibi insanlar, modernlik ile beraber bir yandan mistisizmin ve teolojinin hüküm sürdüğü tanrısal düzenden kurtulmaya, diğer yandan kutsalların gölgesi altında kendine ait 'yeni bir söz' söyleme cüretinde bulunmaya çalışmıştır. Yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın ve kutsal kitabın öğretisine göre yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmış olan Batılı toplumlar da, modernliğin akla biçtiği yeni kurucu rol sayesinde çığır açıcı buluşlara imza atmışlardır. Bu açıdan modern toplumların dönüşümünü sağlayan gelişmelerin belirli tarihsel ve nesnel koşulların birer ürünü, sonucu olduğu düşünülebilir. Bu özgül koşulların özellikle Kıta Avrupası'nda ortaya çıkması da hiç tesadüfi değildir. Nitekim Weber'in, dünyanın ussallaşması olarak tarif ettiği modernliğin Avrupa'da zuhur etmesinin, içinde dinsel faktörlerin de olduğu bir dizi sosyal ve ekonomik gelişmenin ürünü olarak görmemiz gerektiğini belirtmesi de bu açıdan anlamlıdır.

Aslında on yedinci yüzyılla ortaya çıkan modernlik deneyimi, özünde bir yenileşme ve değişim fikrini barındırır. Bu değişim fikrine felsefi açıdan yaklaştığımızda karşımıza insanın bilgi ve doğayla olan ilişkisi çıkar. Bacon'ın "bilgi güçtür" önermesiyle özetleyebileceğimiz bu ilişki biçiminin zaman içinde pratik ve moral olanın, teknik olana indirgenliğini, araçsal aklın ve rasyonelliğin de öncelendiğini görürüz. Tarihsel ve sosyolojik bir kategori olarak modernlik fikrine ise, tümüyle iki tarihsel gelişmenin ürünü olarak bakılabilir. Bunlardan birincisi, endüstrileşme denilen ama aslında geleneksel yapı, kurum ve değerleri alt üst eden, büyük ölçekli toplumsal, demografik ve ekonomik değişmelere yol açan ama aynı zamanda yıkıcı

sonuçlara da neden olan kapitalist sistemin ortaya çıkmasıdır. Zira tarihte bugüne kadar meydana gelmiş olan hiçbir devrim, kapitalist devrim kadar etkili olamamıştır.

Endüstrileşmenin neden olduğu kapitalizmin en büyük eleştiricisi Marx (2010: 52-53; Turner, 1997: 60) bile, emek sömürüsüne dayanan bu sistemin aynı zamanda ‘ilerici’, ‘devrimci’, ‘özgürleştirici’ ve ‘akılcı’ olduğunu itiraf etmekten çekinmemiştir. Dolayısıyla kapitalizmi doğuran sanayi devriminin kentleşme, sekülerleşme ve demokratikleşme gibi modern yaşamın farklılaşmasını sağlayan bir dizi gelişmeyi de beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. En başta insanların işgücü olarak kentlere yığılmasına, küçük, homojen ve akrabalığa dayalı cemaatçi ilişkilerin yok olmasına neden olmuş ve modern dünya, giderek artan ölçüde birbirinden farklı etnik ve dini kimliklere, devasa kalabalıklara ve birbirini tanımayan yabancılara ev sahipliği yapmaya başlamıştır.

Modernliğe giden yolda ikinci tarihsel gelişme ise, Fransa’da Burjuva devrimiyle yaşanmıştır. Küresel ölçekte yarattığı sonuçlar itibariyle Burjuva devrimi en az endüstri devrimi kadar etkili olmuştur. Öncelikle devrimin getirdiği iki önemli özellik -egemenliğin tanrıdan ulusa geçmesi, milliyetçiliğin güçlenmesi- toplumların o güne kadar tabi oldukları siyasal örgütlenme biçimlerinin dağılmasına ve yerine ulus-devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Bu anlamda modernlik kavramına ister felsefi, isterse sosyolojik açıdan bakalım fark etmez nihayetinde bu kavramın iki farklı *tarihselliği/toplumsallığı* ve dolayısıyla iki farklı dünyayı (gelenek (dün)-modern (bugün) birbirinden ayırt etmeye ve aynı şekilde iki farklı dönemselliğin *ethosuna* işaret etmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Bugünü temsil ettiğini iddia eden modernlik düşüncesi, kendisini geleceğe (dün) karşı konumlandırırken, genellikle ‘ileri’, ‘iyi’, ‘doğru’, ‘güzel’, ‘dinamik’ gibi değer taşıyıcı kavramlarla tanımlamaya çalışmış, buna karşın dün’ü temsil ettiği düşündüğü geleneksel dünyayı ise genellikle ‘kötü’, ‘yanlış’, ‘eski (demode)’, ‘monoton’, ‘çirkin’ gibi kavramlara sığdırmıştır (Eisens-tadt, 2007). Batı düşüncesinin bir icadı olan ve içinde ideolojik ve hiyerarşik bir bakış açısını barındıran bu kavramsal ayrımlar, aynı zamanda Batılıların hem kendilerini hem de kendi dışında kalanları tanımlamak için başvurduğu kategorik ayrımlardır. Nitekim sanayileşmiş kapitalist ülkeler (Batı dünyası), kendilerini “gelişmiş toplumlar”, tarihsel gelişme sürecinde geri kalmış olmakla suçladıkları toplumları ise “azgelişmiş toplumlar” veya “gelişmekte olan toplumlar” şeklinde ayırmıştır (Başkaya, 1997: 45-46).

Bu bakış açısına göre tarihsel gelişme sürecinde geri kalmış olan toplumlar, aynı zamanda modernlik yarışında da geri kaldıkları için, yapacakları tek şey, önde gidenlerin konumuna erişmek yani modernleşmektir. Ancak Batı Avrupa'nın modernlik deneyiminden mahrum olan ve değişim için yeterli olanaklara ve içsel dinamiklere sahip olamayan bu toplumlar, bir modernleş(tiril)me kriziyle de karşı karşıya kalmışlardır. Çünkü yukarıda da vurgulandığı gibi kökeni on yedinci yüzyıla dayanan ve temelde Avrupa coğrafyasının karakteristik yapısı içinde şekillenen modernlik olgusu, nihayetinde Batı merkezli olup, Batı'nın kendi toplumsal yapısıyla, tarihsel kurumlarıyla ve ahlaki, dinsel değerleriyle giriştiği uzun soluklu bir mücadelenin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu anlamda Batı dışı toplumların modernlik yolunda attıkları her adımın onları modernliğe değil, olsa olsa modernleşmeye doğru sürüklediğini söylemek mümkündür. Ancak burada önemli olan nokta, insanlık tarihinin özünü oluşturan değişimin ontolojisi değil, metodolojisidir. Yani burada değişimin kendisinden ziyade, değişimin nasıl olacağı önemlidir. Zaten değişimin kaçınılmaz ve geri döndürülemez bir süreç olduğu, her toplumun değişime maruz kaldığı ve dolayısıyla ister istemez değişmek zorunda olduğu, aynı şekilde değişmeyen veya değişime direnç gösteren toplumların, gelişen ve dönüşen toplumlar karşısında her zaman geri kalmaya mahkûm oldukları da bilinen bir gerçektir. Bu gerçeklik, Batılı olmayan toplumların değişme arzularının hem Batı karşısında geri kalma korkusundan hem de değişim karşısında uzun süre duramayacaklarını bilmelerinden kaynaklanmıştır.

Batı-dışı toplumlar, iki yüz, üç yüz yıl geriden takip ettikleri Batı'yı yakalayabilmeleri için bir yandan radikal düzeyde modernleşme projelerini hayata geçirmeye çalışmışlar, diğer yandan geri kalmış olmaktan kaynaklı bir refleksle hareket ettikleri içinde nesnel karşılığı olmayan modernleştirilme krizlerine maruz kalmışlardır. Aslında modernleş(tiril)me dediğimiz değişim süreçlerinin hepsinde yoğun bir siyasal ve toplumsal çatışma yaşanır. Bu çatışmada, eski ile yeni, dün ile bugün, gelenek ile modernlik, alışkanlık ile yenilik ve bilim ile din sürekli karşı karşıya gelir. Geç uluslaşan bir ülke olarak Türkiye de, tıpkı diğer batı dışı toplumlar gibi bir modernleştirilme süreci, serüveni yaşamıştır. Bu süreçte modernleştirici elitlerin bir toplumsal mühendislik uygulamasına girişmeleri, toplumsal meşruiyeti olmayan, halk katında karşılığı bulunmayan ve üstten dayatmacı bir zihniyetle gerçekleştirilen yenilik ve reformların zaman zaman devlet ile toplumun karşı karşıya

gelmesine dolayısıyla bir modernleştirilme krizinin yaşanmasına neden olmuştur (Köker, 2013;Çetin, 2013).

1. Sosyolojik / Tarihsel Bir Kategori Olarak Modernleşme

Bir değişim süreci olarak modernleşme, aslında modernliğe öykünmeyi anlatan bir kavramdır. Modernlik ise, yukarıda da vurgulandığı üzere, Batı Avrupa’da sosyal, ekonomik ve politik alanda yaşanan bir dizi gelişmenin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerin başında; evren tasavvurumuzu değiştiren bilimsel keşifler, bilimsel bilgiyi teknolojiye dönüştüren, yeni yaşam biçimlerini, tekelci iktidarı ve sınıf mücadelesini doğuran endüstrileşme, milyonlarca insanı atalarından kalma doğal çevrelerinden kopartıp dünyanın bambaşka bir köşesine sürükleyen demografik altüst oluşlar, kalabalık kitlelerin zorunlu mekânı haline gelen kentleşme, farklı insanları birbirine bağlayan kitle iletişim sistemleri, yapı ve işleyiş bakımından birey üzerindeki tahakkümüyle öne çıkan ulus-devletler ve kaynağını emek sömürsünden alan kapitalistleşme gelmektedir (Berman, 2001: 28). Avrupa tarihinde görülen bu gelişmeler, modernliğin geri döndürülemez bir süreç olarak dünyanın geride kalan bütün toplumları üzerinde de etkili olmuştur.

Modernliğe öykünmeyi anlatan modernleşme kuramının¹ üzerinde yükseldiği teorik zemine baktığımızda, bu kuramın, aydınlanma düşüncesinin sağladığı anlam dünyasından, klasik pozitivistin ilerlemeci tarih görüşünden, sosyolojik teorinin modernlik algısından, yapısal-işlevselci kuramın toplumsal mekanizmalara ilişkin değerlendirmelerinden oluştuğunu rahatlıkla görebiliyoruz (Altun, 2005: 152). Diğer bir deyişle modernleşme kuramı, Batı’nın son dört yüz yılda geçirdiği tarihsel, toplumsal ve ekonomik değişimi ve bu değişimin neticesinde meydana gelen uygarlaşma düzeyini

1 Modernleşme ve modernleşme kuramıyla ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Shmuel Noah Eisenstadt, (1866). *Modernization: Protest and Change*, New Jersey: Prentice-Hall Inc., Daniel Lerner (1958), *The Passing of Traditional Society*, New York: Free Press, Neil J. Smelser (1973). “Toward a Theory of Modernization” (Edt. E.Etzioni - H. A.Etzioni), *Social Change*, New York: Basic Books, A. Dankwart Rustow (1967). *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, Washington: Brookings Institution Press, John H.Kautsky (1962). “The Impact of Industrialization on Social Visions and Politics” (Edt.J.H.Kautsky) *Political Change in Underdeveloped*, New York: John Wiley Sons Press. Manfred Halpern (1963). *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, New Jersey: Princeton University Press, Peter L. Berger vd. (1985) *Modernleşme ve Bilinç* (Çev.C.Cerit), İstanbul: Pınar Yayınları, C. Edwin Black (1989). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri* (Çev. M.F. Gümüş), Ankara: Verso Yayınları, Szalay Chodak (1999). *Societal Development*, London: Oxford University Press, Anthony Giddens, (1998). *Modernliğin Sonuçları* (Çev. E. Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Jürgen Habermas (1994). “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje (Der. N. Zeka), *Postmodernizm*, İstanbul: Kıyı Yayınları, Samuel P. Huntington-Jorge I. Domínguez (1975). *Siyasal Gelişme* (E.Özbudun), Ankara: Siyasal İlimler Derneği Yayınları.

esas alan bir uygarlaşma düzeyini esas almıştır (Eisenstadt, 2007: 11). Batı açısından bu uygarlaşma düzeyi, insanlık tarihinin bugüne kadar görebildiği en yüksek aşamadır ve dünyanın geride kalan bütün toplumları da bu uygarlaşma düzeyine erişmek için modernleşmeleri gerekir. Bu bakış açısıyla modernleşmenin aslında “olanı” ifade etmekten çok “olması gerekeni” ifade eden değer yüklü bir kavram olduğu söylenebilir (Alperen, 2003: 30).

Bu kavramla aynı zamanda toplumların gelişmişlik düzeylerine göre farklılaştığı ve bu farklılaşmada Avrupa'nın diğer toplumlar tarafından örnek alınması gerektiği vurgulanmaya çalışılır (Belge, 2011: 13). Bu görüşü temel alarak batılı olmayan toplumların değişim süreçlerini açıklamaya çalışan kuramlar, özellikle 1960'lardan sonra Amerika'da yaygın bir biçimde görülmeye başlanmıştır. Literatüre modernleşme kuramları olarak geçen bu görüşler, toplumları modern ve geleneksel olarak ikiye ayırmak suretiyle hiyerarşik bir sınıflandırmaya tabi tutmuş, bu sınıflandırma içinde geleneksel toplumların geri kaldığı ve bu geriliği aşmak için de modern toplumların geçtiği yollardan onların da geçmeleri gerektiğine değinilmiş ve modernleşmenin de geriye çevrilemeyen, ilerlemeci ve arzulanan bir süreç olduğu iddia edilmiştir (Köker, 2013: 52).

Modernleşme kuramlarının esası, Batının toplumsal/tarihsel örgütlenme tarzının idealize edilmesi ve dünyanın geride kalan toplumlarına bir rol model olarak sunulmasıdır. Nitekim modernleşme kuramlarının diğer değişme kuramlarından ayrılan noktası, toplumsal değişimin öncelikle bir “gelişme” olarak yani bir değer yargısı üzerinden kurgulanmasıdır (Kırılı, 2000: 469). Toplumda bu değişimin nasıl olacağı, hangi yeniliklerin yapılacağı ve hangi aşamaların takip edileceği gibi hususlar, kuramın en çok üzerinde durduğu konulardır. Bu konulara ilişkin ortaya atılan görüşlere baktığımızda, Batı'nın kendisini etnosentrik bir bakışla demokrasiyi, insan haklarını, eşitliği ve özgürlüğü savunan muasır bir medeniyet olarak takdim ettiğini görürüz.

Modernleşme kuramcıları, batılı olmayan toplumların kendi iç dinamikleriyle değişmelerinin mümkün olmadığını düşündükleri için (Köker, 2013: 53-54), başta yöneticiler ve aydınlar olmak üzere askeri ve sivil bürokratlara modernleştirici bir rol yüklemişlerdir. Kuramcılar, batı-dışı toplumların gelişme süreçlerinde ne aydınlanma ne Rönesans ne reformasyon ne de endüstrileşme gibi devrimsel gelişmeler görülmediğinden söz konusu toplumların, geriden takip ettikleri Batıyı yakalayabilmeleri için daha hızlı hareket etmeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Nitekim bu toplumlarda siyasal

gelişmenin (modernleşme hareketlerinin) toplumsal bir tabanının ve meşruiyetinin olmaksızın yöneticiler tarafından başlatılması anlamlıdır.

Bu açıdan bakıldığında batılı olmayan toplumlarda modernleşme hareketlerinin, ya siyasi seçkinlerin iradi zorlamasıyla, ya da kendilerine özgü olmayan dinamikler tarafından başlatıldığını görürüz. Tarih zincirlerinin birbirinden kopukluğu, gelenek ile modernliğin birbirini beslememesi, rasyonalizmin sanayi medeniyetine, pozitivizmin bilime dönüşmemesi, ekonomik gelişme ile demokrasinin bir arada gitmemesi, geçmişle bugünkü zamanın halkalarının birbirinden kopukluğu gibi tarihsel ve toplumsal gelişmeler, Batılı olmayan toplumların ortak nitelikleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Göle, 2012: 12). Güçlü devlet geleneğine karşı zayıf bir sivil topluma sahip olan bu toplumlarda değişimin katalizörlüğünü doğal olarak modernleştirici aktörler özellikle de organik aydınlar yapmak zorunda kalmıştır.

Modernleştirici ajanların başında ise, asker-sivil bürokrasisi ve entelijensiya² gelmiştir. Genelde Ortadoğu'da özelde de Osmanlı³ ve Cumhuriyet Türkiye'sinde⁴ özellikle mühendislik eğitimi almak üzere Avrupa'ya gönderilmiş olan öğrenciler ülkelerine geri dönüp bürokraside görev aldıklarında modernleşme hareketlerinde de öncü bir rol oynamışlardır. Nitekim tarihe baktığımızda modernleştirici önderlerin hatta en ihtilalci programları savunanların bile hemen hemen hiçbirinin köylü, zanaatçı ya da işçi olmadığını görürüz. Cromwell, Washington, Robespierre, Lenin, Atatürk, Mao, Nehri, Nasır, Castro gibi liderlerin tümü Batı'da eğitim almış olan bireylerdir (Black, 1980: 71). Devletin farklı mekanizmalarında genelde de yönetici sıfatıyla görev alan bu liderler, modernleştirilme projelerinin de baş mimarı olmuşlardır.

Modernleştirici liderler kendi toplumlarının karşısına Çetin'in (2003: 59) veciz değişiyile "ya ulusal birliği ve bütünlüğü kuran ve onu simgeleyen Machiavelli'nin prensi ya ulusu bir aileye dönüştüren Bodin'in babası ya organizmik toplum üzerinde onu yöneten Hobbes'un mutlak akli ya da tek tek bireylerin iradelerinin toplamını ifade eden Rousseau'nun genel iradesinin egemeni olarak çıkmışlardır (Çetin, 2003: 59). Liderlerin öncülüğünde

2 Bu terim ilk kez Sovyetler Birliğinde sanayi işçilerinden ve köylülere ayırt edilen mühendisler ve teknisyenlerden oluşan "beyaz yakalı sınıfı" betimlemek için kullanılmıştır (Gouldner, 1993: 7-10, Black, 1980: 69).

3 Osmanlı yenileşme politikalarının ilk muhatabı olan ordu, zaman içinde modernleşmenin de en önemli taşıyıcısı haline gelmiştir (Altun, 2005: 90).

4 Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bürokrasi, kendisini partiler üstü bir kimlikle konumlandırmış ve modernleştirici bir güç olarak siyasal sürece müdahale etmiştir (Sevil, 2005: 145).

gerçekleşen reformların toplumsal temelinin bulunmaması ve bu reformların uygulanmasında kimi zaman jakoben yöntemlere başvurulması, genellikle yöneticilerle yönetilenler arasında çatışmalara yol açmıştır. Aslında modernleşme dediğimiz toplumsal değişim süreçlerinin tümünde çatışma vardır. Zira modernleşme keyfi bir tercih olmaktan ziyade, iradi zorlamayla gerçekleştirilen ve genellikle halkın rızası olmaksızın hayata geçirilen toplumsal mühendislik projeleridir.

2. Bir Modernleştirilme Örneği Olarak Türk Modernleşmesi

Türkiye'nin tarihi, bir nevi toplumsal dönüşümü sağlamaya dönük yeniliklerle dolu bir modernleş(tiril)me tarihidir. Zira Osmanlı'nın 17. yüzyıldan itibaren Avrupa güçleri karşısında aldığı askeri yenilgiler ve yaşadığı büyük toprak kayıpları, idarecileri, başta ordu olmak üzere adli, idari ve bürokratik yapıyı yeniden tanzim etmek zorunda bırakmıştır. Padişah tarafından başlatılan ve özünde devlete çeki düzen vermeyi amaçlayan yenilik hareketleri, imparatorluğun gidişatını durduramadığı gibi bu hareketlere karşı bazı reform karşıtı güçlerin direnç göstermesine ve kimi zaman düzen bozucu eylemlerde bulunmalarına neden olmuştur. Ancak yöneticiler, her tür baskı ve tehdide karşın toplumsal dönüşümü sağlamaya dönük modernleşme hedeflerinden vazgeçmemişlerdir. Bu hedeflere ulaşmak için yapılan yenilikçi hareketleri dönemsel olarak dört başlık altında toplamak mümkündür.

Bunlar: a) III. Selim (1789-1808) ve II. Mahmut'un (1808-1839) reformlarını içeren *Tanzimat-Öncesi Dönemi*, b) Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz'in (1861-1876) yeniliklerini kapsayan *Tanzimat Dönemi* c) V. Murat (1876) ve II. Abdülhamit (1876-1908) dönemindeki ıslahatları içeren *Meşrutiyet ve Abdülhamit Dönemi* ve d) (1908-1918) *Meşrutiyet ve İttihat-Terakki Dönemi*. 1908'den 1923'e kadar ki milli mücadele dönemini, İttihat ve Terakkinin etkisinin devam ettiği bir ara geçiş dönemi olarak görebiliriz. Farklı dönemlerde gerçekleşen yenilik hareketlerinin karakteristik yapısına baktığımızda, Türk modernleşme sürecinin Tanzimat öncesi dönemde daha yoğunluklu olarak bir *askeri modernleşme*, Tanzimat Döneminde ise bir *bürokratik modernleşme* tarzı yaşadığını söyleyebiliriz (Aydın, 1993: 39). Bu tarihsel sınıflandırma içinde öne çıkan en önemli husus, yenileşme hareketlerinin Osmanlı'dan başlamak üzere Cumhuriyete ve oradan da günümüze kadar kesintisiz bir biçimde devam etmiş olmasıdır.

Kesintisiz devam eden modernleşme hareketlerinin en sık yaşandığı dönemlere bakıldığında, karşımıza başta askeriye ve rüştiye olmak üzere

maliyede ve adliyede gerçekleştirdiği reformlarla ismini duyuran II. Abdülhamit (1876-1909) dönemi çıkar. Batılılaşma yönündeki çabaların yoğun bir biçimde yaşandığı bu dönemde Padişah, modernliği Mardin'in deyişiyile (1999: 15) Batı'nın tekniğini, idari sistemini, askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anlamış, ancak bunun yanında Müslümanlığı da kendi tebaası arasında güçlendirmeye çalışmıştır. Nitekim Abdülhamit padişah olduğunda İmparatorluğun farklı yerlerinde 277 rüştiye, 5 idadi bulunurken, bunlara 619 rüştiye, 109 idadi ve 4 tane de üniversite eklenmiştir (Belge, 2011: 579). Bu dönemde özellikle batı tipi eğitim kurumlarının açılması, Türk modernleşme tarihinin hem yapısını hem de seyrini doğrudan etkilemiştir.

Zira yeni açılan Batı tipi eğitim kurumlarında yetişen kuşakların, kendilerinden beklenildiği üzere devlete sadık, dindar ve itaatkâr bireyler olmak yerine, Abdülhamit rejimine karşı meşrutiyeti savunan ve sonrasında Jön Türk hareketini başlatanlar olduğu görülmüştür. Dolayısıyla temel amacı, "imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması gayesiyle idari yapıyı modernize ederek sağlamlaştıracak bireyleri yetiştirmek olan bir eğitim düzeninin dolaylı ve kısmen de olsa imparatorluğun çöküşünde payının bulunması ironik ve trajik bir hadise olarak görülebilir" (Akşin, 2015: 334-342). İmparatorluğun çöküşünde olduğu gibi Türkiye'nin kuruluşuna da ön ayak olan Jön Türkler, modernleşme hareketlerinde de öncü bir rol oynamışlardır.

Temel amaçları iç çatışma ve dış baskılarla başa çıkabilmek için devletin modernleştirilmesi gerektiğini savunan ve sonradan İttihat ve Terakki'nin kadrosunu oluşturacak olan Jön Türkler, gerek reformcu, gerekse devrimci kimlikleriyle Türk siyasi tarihinde çok önemli bir yer edinmişlerdir. Ya yurtdışında ya yeni kurulmuş okullarda ya da askeri/teknik okullarda eğitim almış olan ve genellikle asker-sivil bürokrasisinden gelen bu yeni kuşak (Keyder, 2001: 72-73), bir taraftan Abdülhamit'in baskıcı rejimine karşı çıkarak meşrutiyete geçmeyi, diğer taraftan yeniçeri ocağını lağvedip yerine daha modern bir ordu kurmak suretiyle imparatorluğun toprak kayıplarını önlemeyi amaçlamışlardır. Makedonya'dan başlayan bu hareketi, bir nevi Osmanlı başkentinin kozmopolitizmine karşı taşranın verdiği bir tepki olarak görmek de mümkündür (Georgeon, 2006: 24).

Ömürlerinin en az on beş yılını Avrupa başkentlerinde geçiren ve Abdülhamit'e karşı örgütlenerek siyasallaşan Jön Türkler, İttihat ve Terakki adı altında bir araya gelerek siyaset yapmaya ve her geçen gün daha fazla toprak kaybeden İmparatorluğun beka sorununu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu süreçte demokrasiyi, meşrutiyetçiliği ve ulusal egemenliği

savunmalarının temel nedeni, “devleti kurtarmak” istemeleridir (Zürcher, 2004: 252). Mardin de (1962) benzer bir tespitten hareketle, geç Osmanlı'dan erken cumhuriyete kadarki dönem aralığında gerçekleştirilen reformların temel nedeninin, Batılılaşmak veya demokratikleşmek değil, devletin varlığını güçlendirmek olduğunu iddia etmiştir. Aslında 19. yüzyıl Osmanlı yönetici ve aydınlarının Avrupa'dan ödünç aldıkları despotik aydınlanma yöntemlerini benimsemelerinin temel nedeni de, yine ‘devletin önceliği’ fikrine inanmış olmalarıdır.

Dolayısıyla Osmanlı elitinin modernleşme hareketlerini başlatırken, esas kaygısının demokrasi olmayıp, devleti kurtarmak olduğunu söylemek mümkündür. Devletin kurtarılması fikri, özellikle Osmanlı'nın son döneminde milliyetçi kimlikleriyle öne çıkan İttihatçılar, aydınlar ve asker-sivil bürokratlar tarafından dile getirilmiş, İmparatorluğun kurtuluşunu toplumsal, siyasal ve askeri alanda yapılacak ıslahatlarda gördüklerinden, aynı zamanda modernleşme projelerinin de yılmaz savunucuları olmuşlardır. Yenileşme adına aşırı bir batılılaşma örneğinin sergilendiği bu dönemde özellikle aydınlar, yaşanan siyasal krizi aşmak, yeni bir ulus-devlet inşa etmenin imkânını sorgulamak ve dolayısıyla imparatorluğun akıbetini görüşmek için kendi aralarında siyasal ve ideolojik tartışmalara girmişlerdir.

II. Abdülhamit'in otoriter rejimine karşı çıkan aydınlar, başta Paris, Berlin ve Londra olmak üzere Cenevre ve Kahire gibi başkentlerde örgütlenerek, iktidarı eleştiren ve padişahı despot olmakla suçlayan makaleler yayınlamışlardır. Selanik'te bulunan askeri birlikler de, imparatorluğun mevcut durumundan hoşnut olmadıkları için sürekli yönetim üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Hükümete yönelik sert eleştirilerin yapıldığı bu dönemde İttihat ve Terakkinin genel sekreterliğini de yapmış olan Ahmet Rıza ile Osmanlı soyundan gelen Prens Sabahattin, ilk Jön Türk Kongresinde (1902) bir araya gelerek Osmanlı'nın kurtuluşu üzerine tartışmışlardır.

Bu tartışmalarda Ahmet Rıza, Fransız Devrimi ve aydınlanma düşüncesinden etkilendiği için bir yandan Türk milliyetçiliğini, pozitivistliği ve devrimciliği, diğer yandan padişahlık rejimi yerine yeni bir Türk ulus-devletinin kurulmasını, Sabahattin ise, devletin dış yardımlar almasını ve liberal eğitime geçmesini savunmuştur. Osmanlı'nın geleceği konusunda aydınlar arasında yaşanan bu fikir ayrılığı, zamanla Türkiye'de iki farklı siyasal eğilimin (milliyetçilik-Kemalizm/sol ve liberal-muhafazakârlık/sağ) oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Kongrede yeni bir Türk ulus-devlet fikrine karşı Prens Sabahattin de tıpkı İttihat ve Terakkinin kurucuları gibi

imparatorluğun kurtarılması konusunda benzer bir görüşü savunmuş, ancak devletin siyasal yapısını değiştirmek yerine zihinsel bir dönüşümün gerekliliğini vurgulamıştır.

Sabahattin, devrimci değişimi öngören radikal modernleşme yerine, toplumsal dönüşümü hedefleyen evrimci bir modernleşme anlayışını dile getirmiştir.⁵ Bu görüş ayrılığında baskın çıkan taraf, Selanik'teki askeri kurmayları da yanına alarak Padişah üzerinde baskı kuran, parlamentonun açılmasını ve anayasal düzenin tesis edilmesini isteyen İttihat ve Terakki grubu olmuştur. Padişahın, Kanun-i Esasiyi tekrar yürürlüğe koyması üzerine parlamentoda ezici çoğunluğu ele geçiren İttihat ve Terakki grubu, 1908'de⁶ iktidarı ele geçirmiştir. Merkezîyetçi, militarist eğilimleriyle ve devrimci, reformcu kimlikleriyle ön plana çıkan İttihat ve Terakkiciler, III. Selim'in başlattığı yenileşme hareketlerini toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel alana da yaymaya çalışmışlardır.

İttihatçıların reformları dahil olmak üzere Osmanlı modernleşmesinin karakteristik yapısına baktığımızda, yönetici ve aydınlar tarafından başlatılan yenileşme hareketlerinin, Osmanlının geri kalmışlığını ortadan kaldırmak, halkın demokratik taleplerini karşılamak, sosyal ve ekonomik refahı yükseltmek, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini korumak veya mülkiyet, adalet ve hürriyet alanlarını genişletmek için yapılmadığını, aksine söz konusu reformların, asker-sivil bürokrasisi tarafından imparatorluğun toprak bütünlüğünü tehlikeye düşüren iç ve dış tehditlere karşı koyabilme arayışının bir sonucu olarak yapıldığı (Jung & Piccoli, 2004: 42, Göle, 2012: 65), otokratik bir nitelik taşıdığı, batıya hayranlık duyulduğu için değil, zorunluluktan tercih edildiği (Ortaylı, 2005: 32) ve dolayısıyla yapılanların Batı-dışı modernleşmesinin tipik bir örneği olduğunu görüyoruz.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Kemalist rejim, Osmanlı'dan aşkın bir devlet ve zayıf bir sivil toplum miras aldığı için modernleşme ve batılılaşma yönünde daha fazla çaba göstermiş, modernleştirici elit, asker ve sivil

5 Mardin'e göre (1999: 100) Prens Sabahattin, yaşadığı dönemde popüler milliyetçi akımlardan etkilenmeyip, kendisini daha çok liberal tonu ağır basan düşüncelere kapırmıştır. Nitekim Sabahattin'e göre her şeyin devlete bağlı olduğu, devletin izniyle ya da devletin baskısıyla yapıldığı bir ülkede bireylerin kişisel yeteneklerini göstermesi veya üretimde bulunması mümkün değildir. Burada yapılması gereken şey, her şeyi devletten beklemek yerine, bireylerin çalışma hayatına atılmalarını sağlayacak koşulları yaratmaktır. Aynı şekilde Türklerin bir an önce memuriyet tutkusundan kurtulmaları ve İmparatorluğun içindeki alt-din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasi imkânların tanınması gerekir.

6 1908 olayı, tarihçiler arasında farklı biçimde değerlendirilmiştir. Kimileri, olayı bir hükümet darbesi (Aktar, 1993: 39), kimisi de (Kansu, 2002) bir siyasal rejim değişikliğine yol açtığı için devrim olarak nitelmiştir.

bürokrasiden oluştuğu için de gerçekleştirilen reformlarda devletin önceliği fikri ağır basmıştır (Heper, 2006: 41). Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Kemalist devrimlerde de devletin ontolojik önceliği esas alınmış, hatta Osmanlı'da “bu devlet nasıl kurtarılabilir” sorusu, yerini “bu devlet nasıl Batılılaşabilir?” sorusuna bırakmıştır. Bu açıdan bakıldığında Türk modernleşmesinin karakteristik özelliğinin ya “devletin kurtarılması” ya da “devletin korunması” fikrine dayandığını söylemek mümkündür (Tunaya, 2010: 177).

Bu açıdan bakıldığında Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformların iki temel özelliğinden söz edilebilir. Bunlardan birincisi aynı zamanda Kemalist devrimlerin de hedeflediği Türk toplumunun muasır medeniyet seviyesine yükseltilmesi, diğeri de Türkiye'nin hem siyasal hem de ekonomik açıdan tam bağımsız bir ülke konumuna getirilmesidir. Nitekim Berkes de (2005: 522), Cumhuriyet devrimlerinin aslında Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtmaya çalıştığını ve bu anlamda Atatürk'ün kültürel devrimlerinin yeni bir yöneliş adımı olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir. Yazılarında modernleşme yerine çağdaşlaşma kavramını tercih eden Berkes, Cumhuriyet modernleşmesini dinin kuramsal, örgütsel ve yapısal etkisini yitirmesi yani toplumun ve devletin “kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulması” olarak görmüştür.

Berkes'in bu bakış açısı, aslında Kemalist modernleşmenin ayrıksı yanını da gözler önüne sermektedir. Şöyle ki, Kemalist modernleşme, devletin yeniden tanzim edilmesinde dinin siyasi bir güç olmaktan çıkartılarak özel alanla sınırlandırmaya çalışmasıyla, yani laiklik ilkesini benimsemesiyle Osmanlı modernleşme anlayışından ayrılmaktadır. Nitekim Cumhuriyet döneminde başta dini eğitim kurumları olmak üzere din olgusu çağrıştıran her tür simge, sembol, isim ve nişanlar, devletin ve siyasetin alanı dışına çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde laiklik ilkesi gereği din ve devlet işleri birbirinden ayrıldığı iddia edilirken din, yönetim tarafından karşıt bir ideoloji veya bir tehdit unsuru olarak görüldüğünden olsa gerektir bizzat devlet tarafından denetim altına alınmıştır.

3. Turgut Özal'ın Modernleşme Anlayışı

Türkiye'nin yakın dönem siyasi tarihinin en renkli simalarından birisi olan Turgut Özal, 1983-1989 tarihleri arasında (6 yıl) Başbakanlık ve 1989-1993 tarihleri arasında da (4 yıl) Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır. İktidarda kaldığı süre içinde gerek devleti yönetme tarzıyla gerekse kendine has üslubuyla önceki liderlerden ayrılan Özal, mühendis, reformist, pragmatist

ve popülist kimliğiyle hem çok fazla eleştiriye maruz kalmış hem de çok fazla övgüye mazhar olmuştur. Özal'ın Türk siyasetinde ve Türk modernleşmesindeki ayrıksı yeri, iktidara geldiği 1980'ler dünyasının ekonomi-politiğinden ve yeni sağ siyaset anlayışından bağımsız olarak ele alınamaz.

Bilindiği gibi 1980'lerin dünyası, başta küreselleşmenin doğuşu ve refah devleti modelinin çöküşü olmak üzere, bilişsel kapitalizmin, neo-liberalizmin ve post-modernizmin kendisinden söz ettirmeye başladığı, geleneksel dünya siyasetinin, ekonomik, ideolojik ve toplumsal yapıların hızla değişmeye başladığı bir dönemdir. Küresel sermayenin, sosyal devlet anlayışı yerine neo-liberal ve neo-muhafazakâr politikaları temel alan yeni bir düzen kurmaya çalıştığı bu dönemde, yeni sağ siyaset, II. Dünya Savaşından 1970'lerin sonuna kadar iktidarda kalan sosyal demokrat hükümetlerin hem ekonomik hem de ideolojik açıdan bir kriz yaşamaları nedeniyle devletin rolü ve işlevini yeniden tartışmaya açmıştır. Sosyal demokrat hükümetler, refah devleti uygulamasıyla başta güvenlik, işsizlik, eğitim ve sağlık alanı olmak üzere sermaye ve devlet karşısında bireysel ve toplumsal çıkarları önceleyen bir politika izlemişlerdir.

Ancak 1980'lere gelindiğinde sosyal demokratların yapısal sorunlarını aşamaması, yaşanan ekonomik krizin tırmanarak derinleşmesi, işsizlik, yoksulluk, enflasyon, bütçe açıklarının ve petrol fiyatlarının artması gibi bir dizi gelişme, Keynesçi iktisadi modelin çökmesine ve yerine yeni sağ siyasetin güçlenmesine neden olmuştur. Ekonomide neo-liberalizmi, siyasette de neo-muhafazakârlığı savunan bu yeni sağ siyaset, devletin piyasaya müdahalesine, kamu yatırımlarda bulunmasına ve sosyal harcamalar yapmasına karşı çıkarak üretim ve hizmet alanını özelleştirmek suretiyle serbest piyasa ekonomisine geçmeyi savunmuştur. Bir taraftan devletin faaliyet alanını daraltmak, diğer taraftan kamu harcamalarını kısmak suretiyle sıkı bir mali politika izleyen bu siyaset tarzı, ilk kez 1980'lerin başında Amerika'da Reagan, İngiltere'de de Thatcher döneminde yaşama geçirilmiştir.

Dünyada yeni sağ siyasetin egemen olmaya başladığı bir dönemde iktidara gelen Özal, Türkiye'de ithal ikameye dayalı ekonomik rejim yerine küreselleşen dünyayla rekabet edebilecek ve ihracata dayalı gelişmeyi öne çıkaracak bir modeli oturtmaya çalışmıştır (Duman, 2017: 189-195). Özal, iktidarının ilk yıllarından itibaren dünyanın gittikçe açık ekonomilere doğru yöneldiğini, sermayenin küreselleştiğini, rekabetin, girişimciliğin ve bilgi temelli teknolojinin öneminin fark etmiş ve Türk ekonomisinin bu gelişmelerden geri durmaması, gelişen dünya kapitalizmine eklenmesi

ve yabancı sermayenin ülkemize gelebilmesi için bir dizi yasal düzenleme yapmıştır. Özal'ın siyasette yeni sağın bireyciliğini, ekonomide de serbest piyasa anlayışını tercih etmesinin en önemli nedeni, söz konusu dünya ekonomisinin bu yöne doğru gittiğini çok daha öncesinden görmüş olmasıdır.

Bu bağlamda Özal'ın aynı zamanda modernleşme anlayışını da yansıtan iki temel politikasından söz etmek mümkündür. Bunlardan biri, *ekonomi-nin liberalleşmesini* diğeri de *siyasetin sivilleşmesini* istemesidir. Özal, liberalleşme ve sivilleşme yönündeki bu politikasıyla geleneksel Türk modernleşme anlayışından da kopmuştur. Zira siyasi yaşamı boyunca sürekli savunduğu bu değerler, Türkiye'de geç Osmanlı döneminden itibaren asker ve sivillerin öncülük ettiği bürokratik modernleşme tarzıyla da tezat oluşturmuştur. Elbette ki Özal'ın da temel kaygısı, muasır medeniyetini yakalamak, kendi deyişle toplumsal, siyasal ve ekonomik *transformasyonu* sağlamaktır. Ancak, Özal'ı Batı dışı toplumların modernleştirici anlayışından ayıran yanı, onun modernleşmeyi bürokratik oligarşinin üstten dayatmacı ve devrimci politikalarında değil, daha çok yapısal reformları ve zihinsel dönüşümü hedefleyen liberalleşme ve sivilleşmede görmesidir.

a) Özal'ın Sivilleşme Politikası: 12 Eylül darbesinin yıkıcı etkilerinin devam ettiği bir dönemde askeri vesayetın gölgesinde iktidara gelerek bir restorasyon dönemi başlatan Özal, yıllar boyunca kendi içine kapanmış ve dünya ile ilişkisi kopmuş olan Türkiye'yi dışa açmak, daha da önemlisi homojen bir toplum yaratmayı hedefleyen Kemalist modernleşme projesinin yol açtığı antidemokratik uygulamaları ortadan kaldırmak için hem ekonomik hem sosyal hem de kültürel alanda ciddi bir çaba göstermiştir. Bilindiği gibi Türkiye Cumhuriyeti, devlet eliyle modernleşmeyi benimsemiş olan tek ülke değildir. Modernleşme konusunda özlü bir model oluşturan ülkelerin tarihine bakıldığında genellikle bu ülkelerin geç uluslaştıkları görülmektedir. Almanya, Japonya ve İtalya buna örnek verilebilir. Türkiye'nin de dâhil bu ülkelerde gelişme konusunda geç kalındığı için devlet modernleştirici bir araç olarak sürece müdahale etmiştir (İnsel, 1996: 17).

Geç modernleşen bir ülke olarak Türkiye'nin ilk yıllarında hükümetler, genellikle temel politikalarını Fransız tipi ulus-devlet anlayışı üzerine kurmuşlardır. Devletin resmi politikasını Türk kimliği, dili ve dini (Sünni İslam) üzerinden inşa etmeye ve bunu hâkim pozitivist bir ideolojiden hareketle yapmaya çalışan seçkinci elitler, başta asimilasyon ve tehcir uygulamaları olmak üzere yıllar boyunca çokkültürlü Türkiye gerçekliğini ve kültürel farklılıkların görmezden gelmeye çalışmışlardır. Nerdeyse her on

yılda gerçekleşen askeri darbeler de, Türkiye'nin sivilleşmesini ve demokratikleşmesini engellediği için Türkiye toplumu yıllar boyunca adeta kendi içine hapsedilmiştir.

Aynı şekilde kamusal alan devletin resmi ideolojisi ve milliyetçi politikası tarafından kuşatıldığı için insanlar, tikel benliklerini, etnik, dinsel ve cinsel kimliklerini ifşa etmekten korkmuşlardır. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, Özal dönemine kadar Türkiye'de resmi ideoloji taraftarı olan makbul vatandaşlar dışında farklı kimliklerin bireysel ve kamusal yaşamda görünürlükleri yasaklanmıştı. Sivil toplumun sindirildiği bu dönemde, muhalefet, özgür basın, din ve vicdan, düşünce ve ifade, teşebbüs özgürlüğü, insan hakları, demokrasi ve hukuk gibi konularda da ciddi sorunlar yaşanmış, toplumda halen aşkın devlet anlayışının hâkim olduğu bu dönemde doğal olarak sivil örgütlenme düzeyi de düşük kalmıştır.

Özal, iktidarının ilk yıllarından itibaren bürokratik oligarşinin her tür engellemesine karşı Türkiye'nin bu antidemokratik manzarasını değiştirmek için ciddi bir çaba göstermiştir. Özal'ı diğer siyasetçilerden ayıran en önemli yanı da, düşünce ve ifade özgürlüğünü her şeyin üstünde tutmasıdır. Ona göre insanlar düşüncelerini özgür bir biçimde ortaya koymadıkları sürece yapıcı ve eleştirel bir kültürün oluşması da mümkün olamayacaktır. Her fırsatta konuşan bir Türkiye özlemini dile getirerek, bu yönde gerek yasalardan gerekse iç tüzükten kaynaklı hukuki engelleri aşmaya çalışmıştır. Demokratikleşme alanında attığı en önemli adım ise, Kürtçe konuşma yasasını, Türk Ceza Kanunu'nun ifade özgürlüğünü kısıtlayan 141, 142 ve 163. maddelerini kaldırması ve yükseköğretimde kılık kıyafet yasaklarını kaldırmaya çalışmasıdır.

Cumhurbaşkanı olarak ilk kez genelkurmayına bir başkan ve anayasa mahkemesine de bir muhafazakâr üye atayan Özal, Türkiye'de yıllar boyunca muktedir olan ve atanmış oldukları için de değişime karşı direnç gösteren bürokratik güç odaklarının vesayetini kırmaya çalışmıştır. Özal'ın iktidarıyla bir yandan cumhuriyetin eski imtiyazlı (asker-sivil bürokrasi) sınıfı güç kaybederken, diğer yandan 1950'lerden sonra büyükşehirlere göç etmiş ve üniversitelerde eğitim almış olan muhafazakâr kesim, gerek siyasette, gerekse bürokraside güçlenmiştir. Özellikle liberal politikaların uygulanmasıyla Türkiye'nin giderek dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmesi, Anadolu girişimcisinin İstanbul sermayesine ihtiyaç duymadan ihracat yapabilecek bir konuma gelmesini sağlamıştır.

Özal, devletin en tepesinde bulunmasına karşın devletin yapısını ve işleyişini en çok eleştiren kişi oldu. Özellikle de atanmışların seçilmişler üzerinde kurduğu baskıya, bürokratik oligarşinin ideolojik tutumuna karşı çıktı. İnsan haklarının, evrensel hukukun, bireysel özgürlüklerin ve özgür basınının önemine inandı. Sivil toplumun güçlenmesini ve siyasetin hizmet üretmesini istedi. İfade, din, vicdan ve teşebbüs özgürlüğünün önemini vurguladı. Özal, sivil bir cumhurbaşkanı olarak her zaman halkla iç içe oldu. Hiçbir zaman düşüncesini saklamadığı gibi herkesin düşünce özgürlüğüne saygı duyulmasını istedi. Devletçilik başta olmak üzere kuru bir milliyetçiliğin ve toplumu sınıfsız tasavvur eden halkçılık ilkesinin karşısına durdu.

Özal, müzakere, hoşgörü, tartışma ve eleştirinin önemine inanan, farklı fikirlerin yaşamasını ve yarıştırılmasını isteyen biri olarak her zaman Türkiye'nin insanına, potansiyeline ve değerlerine inandı. Hikmeti kendinden menkul, taassup içindeki kutsal devlet anlayışını reddetti. Devleti araçsallaştırmak suretiyle vatandaşına hizmet eden bir mekanizmaya dönüştürdü. Özal'ın siyasal alanda başlattığı reformlar kısa bir süre sonra sosyal, ekonomik ve kültürel yaşama da yansımaya başladı. Nitekim iktidara geldiği 1983'ten sonra Türkiye'de hem liberalleşme hem de sivilleşme yönünde ciddi bir değişim ve dönüşüm yaşandı. Bir kere cumhuriyet dönemi boyunca toplumsal kimlikler üzerindeki baskıların son bulmasıyla Türkiye bir anda kendi gerçekliğiyle yüzleşmeye başladı.

Gündelik yaşamda devlet baskısının ortadan kalkmasıyla kültürel bir çoğullaşmanın yaşandığı bu dönemde kimlikler, özel alan(ların)dan çıkarak kamusal yaşamda görünmeye ve kendilerini ifade etmeye başladılar. İslamcılar, Aleviler, Lazlar, Kürtler, LGBT'liler gibi birbirinden çok farklı dinsel, cinsel ve etnik kimlikler sivil alanda da örgütlenmek suretiyle demokratik bir toplumun oluşmasına katkı sundular. Farklı toplumsal renklerin, bedenlerin, dillerin ve kimliklerin kamusal alanda da görünür olmaya başladığı bu dönemde, sivil siyasetin önünün açılmasıyla da Türkiye, Özal'ın deyimiyle *transformasyon* Gürbulak'ın (2011: 21) ifadesiyle sözün patladığı bir kültürel iklim yaşamaya başladı.

b) Özal'ın Liberalleşme Politikası: *Ekonomik liberalizm*, Özal'ın modernleşme anlayışını yansıtan en önemli politikalarından birisidir. Özal, başbakan olmadan önce Dünya Bankasında çalışırken, gelecekte yeni sağ siyasetin dünyada egemen olacağını, küresel kapitalizmin ve sermaye hareketlerinin ulus-devletlerin sınırlarını, egemenlik alanlarını ve korumacı politikalarını zayıflatacağını öngörmüştü. Nitekim bir süre sonra çift kutuplu dünya

düzeninin ve sosyal devlet anlayışının yıkılarak yerini küreselleşmeye, neo-liberalizme ve tek kutuplu dünya düzenine bırakmasıyla Özal'ın öngörüsü gerçekleşmiş oldu. Özal, geleceğin dünyasında yeni sağın hegemonyasını gördüğü için başbakanlık müsteşarı olur olmaz, Türk ekonomi rejimini baştan sonra değiştirerek dışa açılmayı, rekabeti ve sanayiye dayalı modernleşme modelini içeren yapısal reformları hayata geçirmiştir. Özal'ın uygulamaya koyduğu *ihracata dayalı gelişme modeli*, Cumhuriyet modernleşmesinin en önemli özelliği olan devletçilik ilkesini de rafa kaldırmıştır.

İhracata dayalı gelişme modeli, Türk siyasal yaşamında en önemli kilometre taşlarından birini oluşturan 24 Ocak kararlarıyla bilfiil uygulanmıştır. Bu kararlarla Demirel'in uzmanı olduğu "ithal ikameci sanayileşme"⁷ modeli ve Türkiye'nin korumacı ekonomik rejimi ortadan kalkmış (Belge, 2011: 650), serbest piyasa ekonomisi ve dışa açılma politikası yürürlüğe girmiştir. Özal'ın dışa açılma politikası çerçevesinde özelleştirmeye hız verilmiş, dalgalı kur sistemine geçilmiş, ekonominin lokomotifliği kamudan özel sektöre kaydırılmış, kamu harcamaları azaltılmaya çalışılmış, kambiyo sisteminde ihracat engelleri ortadan kaldırılmış, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) kurulmuş ve turizm yatırımlarına ağırlık verilmiştir (Safi, 2007: 259-269).

Özellikle ihracata dayalı gelişme modelinin benimsendiği 24 Ocak kararları, Türk modernleşmesinde adeta bir kırılmayı temsil etmiştir. Zira bu kararlarla, bir yandan geç Osmanlı döneminde İttihat ve Terakkinin en önemli modernleşme hamlelerinden birini oluşturan "ekonominin millileştirilmesi" politikasından ve Kemalizm'in "devletçilik" ilkesinden vazgeçilmiş, diğer yandan serbest piyasa ekonomisinin kendi kurallarıyla işleminin yolu

7 Az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını çözmek için II. Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme gelen ve temelde kapitalizmin genişlemesine bağlı olarak oluşturulan "ithal ikameci gelişme modeli" ya da "iç pazarın genişlemesine dayalı paradigma" adı verilen stratejinin özü, Batı dışı toplumların ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan Batılı ülkelerin düzeyine erişmesini sağlamaktır. Sanayileşmiş ülkelerin referans alındığı bu modelde temel sorun, söz konusu az gelişmiş ülkelerin üretimde bulunamamalarıdır. Bunun için üçüncü dünya ülkelerinin de içinde olduğu gelişmekte olan ülkeler, genişleyen kapitalizme eklenmesi, dolayısıyla dünya pazarıyla daha fazla bütünleşmesi engellenmek istenmiştir. Dışa bağımlılığı aşmak için, üretimin yerli olması, yani ithalata gerek kalmayacak biçimde ülkenin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin milli olanaklara yapılması istenmiştir. Yeterli sermayenin ve teknik desteğin olmaması nedeniyle de devreye ya devletin girmesi ya da kamu ve özel sektörün birlikte çalışması önerilmiştir. Ancak az gelişmiş ülkeler teknolojik planda sanayileşmiş ülkelere bağımlı olmaya devam ettikleri ve yeterli sermayeye sahip olmadıkları için, söz konusu edilen daha önce ithal edilen malların ülke içinde üretmeyi amaçlayan sanayilerin kurulması fikri bir türlü hayata geçirilememiştir. Kısacası ithal ikamesine dayalı sanayileşme modeli, az gelişmiş ülkelerin yeterli sermayeye, bilime, teknolojiye sahip olamamaları yüzünden başarılı olamadığı gibi modelin uygulandığı ülkelerde dışa olan bağımlılık, bütçe açıkları, borçlanma, enflasyon ve işsizlik de artmıştır (Başkaya, 1997: 91-103).

açılmıştır. Liberal tonu ağır basan ve genellikle devletin ekonomik süreçlerden uzaklaştırmayı hedefleyen bu kararlarla başlıca şu hedefler gözetlenmiştir (Çavdar, 1992: 227).

1. Ekonominin dış rekabete açılması
2. Yabancı sermayenin özendirilmesi
3. Dış satımın artırılması
4. Ekonomide devlet sektörünün daraltılması
5. Devlet müdahalesinin minimuma indirilmesi
6. Özel kesimin, sermaye birikiminin özendirilmesi ve desteklenmesi
7. Piyasa mekanizmalarının özgürce işleminin sağlanması

Özal'ın yürürlüğe koyduğu ve Dünya bankası tarafından da finanse edilen ekonomik reformlarla ihracata yönelik radikal bir dönüşüm sağlamak istenmiştir. Nitekim uygulanan politikalarla 1980-1998 yılları arasında %5,2'lik bir büyüme oranı yakalanmış, Türk özel sektörü dünyanın en rekabetçi kırk ülkesi arasına girmeyi başarmıştır. Ekonomik liberalleşme ve ılımlı İslamlaşma (kültürel muhafazakârlık) politikasıyla özellikle Ortadoğu ülkeleriyle daha fazla işbirliğine gidilmiş ve bu işbirliği sayesinde, 1980-1985 yılları arasında Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine olan ihracatını beş kat artmıştır. Bunun yanında Türk pazarının Suudi sermayesine açılması, Türkiye'de faizsiz bankacılığın gelişmesini de sağlamıştır (Jung & Piccoli, 2004: 131-163). Özal, ekonomiye sadece toplumsal kalkınmanın anahtarı olarak bakmamıştır, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde de çok önemli bir rol biçmiştir.

Nitekim Özal'ı çok iyi tanıyan Batılı bir diplomat, onun en önemli özelliği olarak pragmatist yanını göstermiştir. Ona göre Özal pragmatik bir liderdi, akli Batı'da, gönlü doğuydu. 'Akli Batı'daydı' çünkü sermaye ve teknoloji oradaydı. 'Gönlü doğuydu' zira İslami kimliğini, kültürünü orada görürdü (Cemal, 1989: 183). Özal'ın pragmatist yanını ortaya koyan diğer bir özellik de, uluslararası ilişkilerde ülkelerle stratejik ortaklık yapması ve dinamik bir dış politika izlemesiydi. Örneğin Özal, Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yaptığı ihracatın azalmasıyla ortaya çıkan pazar açığını kapatmak ve askeri rejimden kalan demokratikleşememe sorunlarını çözmek için Avrupa Topluluğuyla olan ilişkileri derinleştirmeye çalışmıştır.

Pragmatist yanıyla beraber ekonomik determinizme inanan Özal, iktisadi kalkınmanın aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasal gelişmenin de anahtarı olduğunu düşünmüştür. Toplumsal dönüşümün gerçekleşebilmesinin

koşulu olarak ekonomiyi adres göstererek, maddi refahın, beraberinde demokrasiyi, özgürlükleri, insan hakları ve hukukun üstünlüğünü hatta ülkeler arasında çözülemez olduğu düşünülen sorunları bile barışçıl bir biçimde çözebileceğini iddia etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Özal'ın *sanayileşmeye dayalı ekonomik modernleşme anlayışının* devrimci niteliği, bürokratik ve politik içeriği ağır basan geleneksel Türk modernleştirilmesinden farklılaştığını görüyoruz. Zira Özal hiçbir zaman modernleşmeyi, toplumsal mühendislik olarak algılamamıştır.

Özal, gerek başbakan gerekse Cumhurbaşkanı olduğu dönemde modernleşmenin anahtarını, devletin amaç olmaktan çıkartılıp, toplumsal gelişmenin aracı haline getirilmesinde ve sivil alanın ve kamusal yaşamın özgürleştirilmesinde görmüştür. Maddi refahın sosyal ve ekonomik kalkınmanın önsel koşulu olduğunu düşündüğü için de konuşmalarını genellikle rakamsal/sayısal verilerle yapmıştır. Örneğin ANAP'ın icraatlarını anlatırken yap-işlet-devret modeli'yle "3.000 kilometrekarelik karayolu ve her biri 10 milyar kwh kapasitesinde üç adet elektrik santrali" yapıldığından, GAP'ın benzersizliğinden, ihrac odaklı liberal politika ile dünya ekonomisine entegre olunmaya başlandığından ve eğitim alanından öğrenciler için bilgisayar olanağı sunmayı planladıklarından" bahsetmiştir (Türk, 2014: 140).

Sonuç

Genelde Türk modernleşmesinin, özelde de Özal'ın modernleşme anlayışının ele alındığı bu makalede iki temel sav ileri sürülmüştür. Birincisi, paradigmatik ve evrimsel bir değişimi içeren Batı modernliğinin toplumsal dinamikler tarafından ve uzun tarihsel süreçlerin sonucunda ortaya çıktığına, buna karşılık Batı-dışı toplumların ideolojik ve devrimsel değişimini yansıtan modernleştirilmenin ise devlet merkezli olduğuna değinilmiştir. İkincisi ise Türkiye'de geç Osmanlıdan Cumhuriyet dönemine kadarki yapılan yeniliklerin, gerçekleştirilen reformların ve dolayısıyla ortaya konulan modernleşme politikalarının temelinde devletin kurtarılması ve korunması, toplumsal düzenin muhafaza edilmesi ve ilerleme içinde büyümenin gerçekleştirilmesi fikrinin bulunduğuna işaret edilmiştir.

Makalede, modernliğin olgusal, modernleşmenin ise kurgusal olduğu tespitinden hareketle Türk modernleşme geleneğinin; *bürokratik, politik, elitist* ve *ideolojik* bir nitelik taşıdığı, ancak Özal'la beraber hem devletin idari yapısının hem de devletçiliğe dayalı ekonomik sistemin değişmeye başladığı dolayısıyla politik modernleşme anlayışının yerini ekonomik gelişmeyi

temel alan demokratik bir modernleşme anlayışına bıraktığı savı işlenmiştir. Bununla beraber Cumhuriyet tarihinin en büyük projelerine imza atan, yapısal reformlarla Türkiye'ye adeta çağ atlatan Özal'ın nevi şahsına münhasır bir kimlik ve kişilik ortaya koyduğu, özellikle de paradigmatik bir değişimin ürünü olarak gördüğü modernliğin dört temel özgülük -din, vicdan, ifade ve teşebbüs- üzerine kurulduğu gerçeğine değinilmiştir.

Özal, Türkiye'de yerleşik sistemin 'devletçilik' ve 'bürokratik oligarşi' olmak üzere iki temel sacayağının bulunduğunu, ekonominin devletin denetiminden siyasetin de asker-sivil bürokrasinin tekeline çıkarılması gerektiğini söylemesiyle Türk siyasetinde aykırı/ayrık bir lider profili çizmiştir. Özal'a göre mevcut devlet bürokrasisi, ülke kalkınmasının önünde en büyük engeli oluşturmuş, genellikle statükocu bir zihniyete sahip oldukları için de sivil toplumun gelişmesini de engellemiştir. Dolayısıyla Özal'ın bir yandan aşkın/anlayışını eleştirmesi ve toplumsal gelişmeyi ekonomik determinizmde bulması, diğer yandan pragmatist, popülist ve reformist bir lider olarak siyaseti sivilleşirmeye, ekonomiyi de liberalleşirmeye çalışması onun Türk demokrasi tarihindeki doldurulamaz yerini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kaynakça

- AKŞİN, S. (2015). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AKTAR, C. (1993). *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ALPEREN, A. (2003). *Sosyolojik Açıdan Türkiye'de İslam ve Modernleşme*, Karahan Kitabevi, Adana.
- ALTUN, F. (2005). *Modernleşme Kuramı*, Küre Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, S. (1993). *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- BAŞKAYA, F. (1997). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ankara.
- BELGE, M. (2011). *Militarist Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BERGER, P. L. vd. (1985). *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Celil Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul.
- BERKES, N. (2005). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BERMAN, M. (2001). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ – Bülent Peker, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BLACK, C.E. (19809). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. M.Fatih Gümüş, Verso Yayıncılık, Ankara.
- CEMAL, H. (1989). *Özal Hikâyesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- CHODAK, S. (1999). *Societal Development*, Oxford University Press, London.

- ÇAVDAR, T. (1992). *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Kitapevi, Ankara.
- ÇETİN, H. (2003). *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleştirilme Krizleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- DUMAN, M.Z. (2010). *Türkiye’de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Liberte Yayınları, Ankara.
- EISENSTADT, S.N. (1866). *Modernization Protest and Change*, Prentice-Hall Inc, New Jersey.
- EISENSTADT, S.N. (2007). *Modernleşme ve Başkaldırı*, çev. Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- GEORGEON, F. (2006). *Osmanlı- Türk Modernleşmesi*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GIDDENS, A. (1998). *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- GOULDNER, A.W. (1993). *Entelektüelin Geleceği*, çev. Nuray Tunali & Ahmet Özden, Eti Kitapları, İstanbul.
- GÖLE, N. (2012). *Mühendisler ve İdeoloji*, haz. İ. Kaya Şahin, Metis Yayınları, İstanbul.
- GÜRBULAK, N. (2011). *Vitrinde Yaşamak*, Metis Yayınları, İstanbul.
- HABERMAS, J.(1994). “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, Der. Necmi Zeka, *Postmodernizm*, Kıy Yayınları, İstanbul.
- HALPERN, M. (1963). *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, Princeton University Press, New Jersey.
- HEPER, M. (2006). *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Doğubatı Yayınları, Ankara.
- HUNTINGTON, S. P. & DOMINIQUEZ, J.I. (1975). *Siyasal Gelişme*, çev. Ergun Özbudun, Siyasal İlimler Derneği Yayınları, Ankara.
- İNSEL, A. (1996). *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*, çev. Ayşegül Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- JUNG, D. & PICCOLI, W. (2004). *Yol Ayrımında Türkiye*, çev. Berna Kurt, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- KANSU, A. (2002). *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KAUTSKY, H.J. (1962). “The Impact of Industrialization on Social Visions and Politics” Edt.J.H.Kautsky, *Political Change in Underdeveloped*, John Wiley Sons Press, New York.
- KEYDER, Ç. (2001). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KIRLI, O. (2006). *Osmanlı’da Modernleşme ve Diplomasi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KÖKER, L. (2013). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LERNER, D. (1958). *The Passing of Traditional Society*, Free Press, New York.
- MARDİN, Ş. (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton.
- MARDİN, Ş. (1999). *Türk Modernleşmesi* der. Mümtazer Türköne & Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARX, K. (2010). *Komünist Manifesto*, çev. Celal Üster-Nur Deriş, Can Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İ. (2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- RUSTOW, A.D. (1967). *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, Brookings Institution Press, Washington.

- SAFİ, İ. (2007). *Türkiye'de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*, Lotus Yayınları, Ankara.
- SEVİL, M. (2005). *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Vadi Yayınları, Ankara.
- SMELSER, N. J. (1973). "Toward a Theory of Modernization" Edt. E. Etzioni-H.A. Etzioni, *Social Change*, Basic Books, New York.
- TUNAYA, T. Z. (2010). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul.
- TURNER, B. (1997). *Eşitlik*, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara.
- TÜRK, B. (2014). *Muktedir*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ZURCHER, E.J. (2004). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul.